
Naar een kritische confrontatiecultuur
*Nieuw Links, de VARA en de vernieuwing van
het politiek-mediale complex*

Huub Wijfjes

Inleiding

Een dag voordat *Tien over rood* werd gepubliceerd, verzorgde de kersverse omroep TROS op 2 oktober 1966 haar eerste televisieavond. Onder het motto ‘een beetje vieren’ presenteerde de legale voortzetting van het voormalige TV Noordzee een gezellige avond met voor elk wat wils. Regisseur was oud-VARA-producer Karel Prior, de eerste omroepcoryfee die zich in 1957 door een andere omroep (de AVRO) voor veel geld had laten weggopen. Dat juist hij bij de TROS onderdak had gekregen, was wrang, maar Prior paste eigenlijk perfect. Want de achterban van de TROS wilde nu wel eens wat minder politiek en bevoogding op de beeldbuis. In de mislukte commerciële stormloop op het publieke omroepbestel tussen 1960 en 1965 waren de oude zuilen, de ‘verpolitiekte’ VARA voorop, het mikpunt van minachting en spot geweest. ‘Wij zijn uit het verzet geboren’, sneerde TROS-voorzitter Joop Landré op zijn eerste uitzendavond, die hij liet presenteren door oud-VARA-omroepster Karin Kraaykamp. De TROS wist wat de gewone kijker wilde: amusement, gezelligheid en vooral geen politiek met zijn ingewikkelde gekonkel en smerige spelletjes waar ‘de gewone man’ toch altijd het slachtoffer van werd.

De dag erop zag *Tien over rood* het licht – een andere poging tot verzet tegen de gevestigde orde. Maar dat was van een geheel andere aard. Het pamflet van jonge mannen was bedoeld om de ‘onduidelijke’ en ‘conservatieve’ PvdA te revitaliseren. Volgens een van de initiatiefnemers, Tom Pauka, was het niet minder dan ‘met een klein klubje mensen rukken aan de ketting; rammen aan de beperkingen die het midden van de PvdA op heeft gelegd’.¹ De partij moest vernieuwd worden, maar het pamflet en de opstellers stonden ook voor een andere mentaliteit. De ‘oude politiek’ was te gesloten, communiceerde nauwelijks met de burger en stond veel te ver af van wat maatschappelijk gaande was, vooral onder jongeren. VARA-redacteur en jongste lid van

het PvdA-partijbestuur Jan Nagel had het in een in september 1966 verschenen pamflet nog gehad over 'een frissere aanpak, met politiek, met kleur en vooral met lef', waarbij het doel was 'gevestigde meningen, vastgeroeste opvattingen en taboes aan de kaak te stellen'. Media zoals de VARA waren daartoe beter in staat gebleken dan politieke partijen zoals de PvdA, aldus Nagel. Programmamakers stonden dicht bij 'de mentaliteit van de gewone man'.²

Het benadrukken van de kloof tussen de politiek en 'de gewone man' kon blijkbaar van twee kanten komen, maar in alle onenigheid waren Nieuw Links en de TROS het over één zaak eens: de omroep had de potentie om de kloof te kunnen dichten. Door alle banden van de omroep met de partijpolitiek te verbreken en de wens van de kijker voorop te stellen, aldus de TROS. Nee, vond Nieuw Links, juist door de verstarde verzuiling bij de partijen te doorbreken en de omroep een onafhankelijke maar duidelijk progressieve, politieke rol te geven. Er moest dus een machtswisseling plaatsvinden, zowel in de politiek als in de omroep. 'Macht had een magische aantrekkingskracht voor ons, mensen van Nieuw Links. Sommigen wilden die macht ook hebben', schreef Pauka in een openhartige terugblik.³

Dat streven is onmiskenbaar gelukt, althans als je kijkt naar politieke macht. Maar waarom wordt Nieuw Links vrijwel alleen in de politieke betekenis beschouwd, als een poging om een nieuwe PvdA te bouwen, haar program te radicaliseren en de bestuurscultuur van die partij te veranderen? In de dwarsverbanden met de mediawereld en het pleidooi voor transparantie en openheid is Nieuw Links ook te zien als een exponent van een breder veranderingsproces in de openbare sfeer. Dat heeft enerzijds betrekking op een verandering van de structurele of georganiseerde banden tussen politiek en media; anderzijds is er verandering in de culturele verhouding van politieke en media-inhoud. Dat veranderingsproces heeft in de historiografie meerdere benamingen gekregen, waarvan 'ontzuiling' wellicht de meest gebruikte is ten aanzien van de organisatorische ontvlechting van politieke en mediale instituties. Voor de inhoudelijke ontvlechting die daarmee samenhangt is 'kritische confrontatiecultuur' een bruikbare aanduiding geworden.⁴

Nieuw Links en de blijvende verbindingen tussen PvdA en VARA op de lange termijn kunnen ons nieuw inzicht geven in de verschuivingen in het politiek-mediale complex van verzuilde loyaliteit naar kritische confrontatie. Dat proces is overigens niet alleen te zien bij de sociaaldemocratie. Voor een andere politieke vernieuwingsbeweging zoals D'66 speelden de journalistieke vernieuwingen bij met name het *Algemeen Handelsblad* een belangrijke rol.⁵ Bij de opkomst van de Politieke Partij Radikalen (PPR) waren de ontzui-

lende Katholieke Radio Omroep (KRO) en *de Volkskrant* wezenlijk.⁶ Voor Nieuw Links vormde de VARA een uiterst toegankelijk podium om met burgers te communiceren, maar ook een praktische faciliteit om te kunnen organiseren en een arena om macht te veroveren.⁷ Voor die nieuwe verwevenheid vormt het jaar 1966 een culminatiepunt.

Het politiek-mediale complex

De vervlechting van politieke organisatievorming en media-inhoud is in de Nederlandse geschiedenis het meest bekend geworden tijdens de periode van verzuiling. Over de exacte wortels van dat complex verschillen de meningen in een tamelijk omvangrijk en al decennia voortgaand historisch debat.⁸ Dat heeft niet geleid tot consensus, maar wel tot het blootleggen van de netwerkstructuren van politieke en maatschappelijke organisaties, zoals ook media. De verzuilde kranten, tijdschriften en omroepen worden een aantal functies toegekend. Politicologen zoals Arend Lijphart en Hans Daalder gebruikten in dat verband graag de termen ‘consensuspolitiek’ of ‘pacificatie’. Deze termen gebruikten zij in algemene zin om de politieke praktijk van besluitvorming in een ideologisch verdeelde samenleving mee aan te duiden. Ondanks de sterk van elkaar afwijkende politieke opvattingen ontstond er toch politieke stabiliteit door het streven naar consensus van de zuilelites. Aan de basis van het politieke systeem lag als het ware een stilzwijgende afspraak om elkaar niet fundamenteel uit te sluiten, maar iedere groep haar deel te geven in zorgvuldig onderhandelde compromissen.

Volgens Lijphart paste dat in de regels van wat hij de ‘accommodatie- of pacificatiepolitiek’ noemt.⁹ De belangrijkste regel daarvan was dat de politiek serieus, zakelijk en resultaatgericht moest zijn. De onenigheid veroorzakende vraagstukken moesten door diplomatiek toeverleg achter de schermen worden opgelost of gedepolitiseerd. Daarbij letten de zuilelites op proportionaliteit in de verdeling van beschikbare gelden of middelen. Daalder benadrukte de noodzaak van een lijdelijke bevolking om die compromissen te aanvaarden en zelfs toe te juichen in een grote mate van solidariteit van elite en burgers.¹⁰

Volgens Lijphart was de ‘grote pacificatie’ van 1917 (het grotendeels beslechten van drie grote ideologische vraagstukken: de schoolstrijd, de kiesrecht kwestie en de sociale kwestie) het voorbeeld van de daaropvolgende pacificaties die alle gebaseerd waren op evenredigheid en het beteugelen van

polarisatie. In dat verband wordt het omroepbestel van 1930 steevast als ultiem voorbeeld aangehaald. In die regeling kreeg immers iedere zuil een even groot deel van de zendtijd, op voorwaarde van aanvaarding van pacificerende principes ten aanzien van de programma-inhoud. Het hete vraagstuk van de verdeling van schaarse zendtijd werd gepacificeerd door iedere zuil zijn deel te geven, maar er ook voor te zorgen dat het inzetten van radio voor politieke polarisatie werd voorkomen door preventieve radiocensuur.¹¹

Op de keper beschouwd kent deze theorie rond pacificatiepolitiek een sterk versimpeld uitgangspunt over de verhouding tussen media en politiek. Media worden namelijk vanuit de politiek aangestuurd om de politiek gepacificeerd te houden. Media zijn als het ware ‘gepolitiseerd’; ze worden door de politiek instrumenteel ingezet en kennen weinig eigenheid en dynamiek. In dat schema past dus logischerwijs het idee dat in de ontzuiling na 1960 de politiek wordt ‘gemediatiseerd’. Door de ontzuiling verliest de politiek immers haar greep op de media, die zich in een eigen, politiek-onafhankelijke dynamiek of medialogica gaan ontwikkelen.¹²

In dit theoretisch denkraam krijgen andere mediafuncties in het verzuilde tijdvak doorgaans minder aandacht. Want naast het pacificeren van mogelijke conflicten in eigen kring en in contacten met andersdenkenden waren media er ook om de achterban te mobiliseren en te bevestigen in de eigen voortreffelijkheid. Media gaven de eigen cultuur een stem en boden een podium voor de beleving van identiteit.¹³ Dat kon in belangrijke kwesties juist betekenen dat het tegendeel van pacificering werd nagestreefd: het polariseren met andersdenkenden door het eigen gelijk in felle bewoordingen naar voren te brengen in combinatie met scherpe veroordeling van anderen. Deze vorm van mobilisering van de achterban was het middel bij uitstek om consensus in eigen kring te organiseren.

De nadruk op consensus en pacificatie heeft het beeld van de rol van media in relatie tot verzuiling dus verkleurd. Meer dan op de polariserende elementen in de media is het accent komen te liggen op de pacificerende en identiteitsversterkende functies. Over hoe die in stand werden gehouden, is dan ook veel bekend en in studies in kaart gebracht. Bekend zijn de vele constructies waarbij de leiding van politiek-maatschappelijke gemeenschappen greep hield op de inhoud van die media door allerlei institutionele en personele arrangementen. Dat kon door het simpelweg starten van een eigen krant door een politiek leider, zoals bijvoorbeeld *Het Volk* door Pieter Jelles Troelstra in 1900. Daarnaast werden media statutair gebonden aan uitgangspunten of doeleinden van de eigen gemeenschap. Het journalistieke personeel dat de

inhoud verzorgde, werd bij voorkeur uit eigen kring gerekruteerd en in de organisatie van het redactionele proces lagen waarborgen voor een blijvende betrouwbaarheid van persorganen inzake de politieke koers. Het politieke commentaar was bijvoorbeeld voorbehouden aan mensen wier loyaliteit aan de eigen gemeenschap boven elke twijfel was verheven.¹⁴

In de verhouding tussen VARA en PvdA is deze organisatorische en inhoudelijke vervlechting goed te zien. Niet alleen verbond de VARA zich statutair aan de beginselen van de PvdA en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), maar het bestuur en de programmamakers van de VARA werden vrijwel volledig gerekruteerd uit aanhangers van die organisaties. VARA-voorzitter Jaap Burger was tussen 1952 en 1962 tevens PvdA-fractievoorzitter in de Tweede Kamer, maar vrijwel alle VARA-mensen waren actief in de PvdA. Bij het soms omvangrijke werk voor de PvdA hoefden VARA-mensen nooit te vrezen voor lastige vragen van hun chefs; dergelijke ‘partijtijd’ werd juist zeer op prijs gesteld en door de VARA graag indirect betaald. Dat was niet alleen gebaseerd op loyaliteit, maar ook op de overweging dat de vele PvdA-coryfeeën met een voorkeur voor een nationale – of in ieder geval: niet versplinterde – omroep, de wind uit de zeilen kon worden genomen.¹⁵

De organisatorische vervlechting leidde in de strikt hiërarchisch opgebouwde VARA-cultuur automatisch tot programmatische binding aan de strevingen van de PvdA en verwante maatschappelijke organisaties. Dat was soms zeer zichtbaar. De commentaren op het nieuws werden bijvoorbeeld alle verzorgd door vooraanstaande PvdA'ers. De bekendste daarvan was ongetwijfeld Klaas Voskuil, hoofdredacteur van het partijgebonden dagblad *Het Vrije Volk*. Zijn *Socialistisch Commentaar*, dat hij tussen 1946 en 1966 elke zaterdagavond uitsprak, muntte volgens premier Willem Drees uit in ‘diepgravendheid en helderheid’. Hij kon dat natuurlijk weten, want vrijwel elke dag overlegde Voskuil telefonisch of per brief met zijn huisvriend en politiek mentor Drees over de inhoud van zijn commentaren.¹⁶ Het was vanzelfsprekend dat in de VARA-actualiteitenrubrieken geen onvertogen woord viel over de PvdA-politiek of haar leiders.

De drang om de PvdA te behagen was zo groot dat de partij ook mocht meepraten in de redactiecommissie die de inhoud van het politiek cabaret bewaakte.¹⁷ Er brak consternatie uit toen de populaire Wim Kan in 1954 van die controle werd vrijgesteld omdat hij zich voor zijn oudejaarsconference, die voor het eerst voor de radio zou worden uitgezonden, niet wenste te onderwerpen aan preventieve tekstcontrole. Nadat de VARA daar met een beroep op de actualiteit toestemming voor gegeven had, bleek dat Kan enkele

PvdA-politici op de hak had genomen en zijn pacifistische voorkeur niet onder stoelen of banken had gestoken. Dat druiste geheel tegen de partijlijn in, en PvdA-voorzitter Evert Vermeer tekende meermalen protest aan bij de VARA-leiding. Maar die vond dat een eventuele schrapping de partij veel meer schade zou hebben gedaan. Wilde men de populairste cabaretier niet van zich vervreemden, ‘dan zullen we het antimilitarisme van Kan op de koop toe moeten nemen’.¹⁸

De VARA-benadering van de politiek was er dus een van ondergeschiktheid; programmamakers zoals journalisten dienden zich daaraan ook te onderwerpen. VARA-omroepsecretaris Jan Broeksz verklaarde in 1962 dat de VARA ‘rechtstreeks het verlengstuk van de partij’ was, deels uit ideologische keuze, maar deels ook omdat de PvdA de positie van de VARA in het omroepbestel kon veiligstellen.¹⁹ Saillant detail was dat nog in 1964 de politiek tv-redacteur van de VARA, Joop van Os van den Abeelen, naast zijn omroepwerk hoofd voorlichting van de PvdA werd. In die hoedanigheid bezocht hij alle vergaderingen van het dagelijks en partijbestuur en meende hij in 1966 de politici er nog op te kunnen wijzen dat zij eventueel tevoren inzage zouden kunnen krijgen in de vragen die de journalisten van het VARA-actualiteitenprogramma *Achter het Nieuws* aan hen wilden gaan stellen.²⁰

Media en de vernieuwing van de politieke cultuur

Door de welvaarts groei en de verjonging in de bevolking begonnen de oude zekerheden van de zuilen in de jaren zestig te wankelen. Dat was in het mediaveld goed te merken. Drastische verschuivingen in de krantenwereld leidden tot de eerste grote golf van perssanering, waarbij dagbladen verdwenen, in grotere gehelen opgingen of van karakter veranderden. In de socialistische zuil was dat duidelijk zichtbaar. Was de partijkrant *Het Vrije Volk* in 1956 nog het grootste dagblad van Nederland (in oplage gemeten), in de jaren zestig zou de krant worden overvleugeld door kranten zoals *De Telegraaf*, het *Algemeen Dagblad* en *Het Parool*. Het financieel zeer kostbare systeem met 41 regionale edities bleek niet meer houdbaar te zijn, en toen journalistieke en technologische vernieuwingen ook nog uitbleven en een formele breuk met de PvdA in 1967 evenmin soelaas bood, stortte De Arbeiderspers, die *Het Vrije Volk* uitgaf, in 1969 in elkaar.²¹ Aan dat proces had de VARA ook nog een handje geholpen door de – op loyale zuilverwantschap gebaseerde – drukorder van de VARA-*Gids* in 1968 aan een andere, commerciële drukker

te vergeven omdat die aanzienlijk meer kwaliteit voor aanzienlijk minder geld kon leveren.²²

De VARA zelf was ook door de maatschappelijke veranderingen aange-
raakt, omdat het omroepbestel in 1965 werd opengebroken voor nieuwe
omroepen. Maar de rode omroep slaagde er veel beter in de noodzakelijke
veranderingen tot behoud van het publiek door te voeren dan *Het Vrije Volk*.
Het ledenbestand van de VARA dat in 1963 een top van 543.000 had bereikt,
liep eveneens terug, maar met 468.000 leden in 1969 was zij nog steeds de
grootste organisatie in de rode familie, na de vakbeweging. Het in 1965 geïn-
troduceerde permanente kijk- en luisteronderzoek wees uit dat de VARA stee-
vast hoog in publieksattentie scoorde met de populairste programma's. Dat
relatieve succes valt vooral te verklaren uit de omstandigheid dat de VARA
door de televisie in direct contact stond met het massapubliek en hun veran-
derende voorkeuren. De sterk groeiende hoeveelheid zendtijd en de externe
druk op het bestel verhoogden de concurrentie aanzienlijk, hetgeen de VARA
in 'een slag om de kijkersgunst' bracht, zeker nadat de TROS zoals al vermeld
op 2 oktober 1966 was begonnen de klassieke VARA-achterban met preten-
teloos amusement te veroveren.²³

Vanzelfsprekend botsten de publieksvoorkeuren met bepaalde gekoester-
de uitgangspunten en nog meer met de radicale vernieuwingen die de sympa-
thisanten van Nieuw Links propageerden. Maar de VARA-leiding in de jaren
zestig behoorde tot de generatie repressief-tolerante oudere mannen van wie
de historicus James Kennedy stelt dat ze de radicale vernieuwingen die jonge-
ren eisten in redelijke banen leidden.²⁴ De televisiedienst werd geleid door
Jan Willem Rengeling, een trouwe sociaaldemocraat bij wie het schikken en
plooiën uit pragmatisch-socialistische overtuiging in het bloed zat. Broeks-
z vervulde eenzelfde rol bij de radio. Hij zou in 1967 de voorzittershamer over-
nemen van de minder tot compromissen geneigde Burger, die na zijn politie-
ke val in 1962 steeds meer in een isolement was geraakt.

Door de repressief-tolerante opstelling van de omroepleiding in combina-
tie met de enorme groei van een jonge staf programmamakers ontwikkelde
de VARA zich tot een mediaorganisatie waar vernieuwing concreet gestalte
kreeg. In de botsingen rond programma's speelde de politiek een wezenlijke
rol, vooral in de nieuwe benaderingen van politiek die niet bepaald meer wa-
ren gebaseerd op klassieke loyaliteiten en de traditionele onderschikking
van media aan politieke belangen. De conflicten, die in 1966 een hoogtepunt
bereikten, zouden daarom gezien kunnen worden als het begin van wat wel
de groei naar 'medialogische politiek' wordt genoemd, een proces waarin de

politiek meer en meer afhankelijk wordt van de manier waarop media berichten en beschouwen.²⁵

In dit verband wordt het meest verwezen naar de ontworsteling van de journalistiek aan de greep van politieke bevoogding, met de actualiteitenrubriek *Achter het Nieuws* als grote voorbeeld.²⁶ Dat programma werd weliswaar geleid door het trouwe PvdA-lid Herman Wigbold, maar rondom hem verzamelde zich een jonge generatie journalisten die vooral kritische waarheidzoekers wilden zijn, ook als dat tegen het partijbelang indruiste. Zijn verslaggevers begonnen PvdA-bewindslieden kritisch te ondervragen, en in maart 1965 toonde de rubriek het eerste interview met een fractievoorzitter die niet van de PvdA was. vvd-leider W.J. (Molly) Geertsema mocht uitleggen waarom de vvd meer openheid in het televisiebestel wilde, waarna Koos Postema de uitzending besloot met de opmerking dat het bestaande bestel 'toch meer open was dan wel eens werd gezegd'.²⁷

Samen met *Brandpunt* van de KRO en AVRO's *Televizier Magazine* brak *Achter het Nieuws* met de traditie om slechts de veilige paden te betreden, controversiële onderwerpen te mijden en altijd vriendelijk en behulpzaam te blijven ten opzichte van de mensen die het zware werk van de politiek en het openbaar bestuur op hun schouders hadden geladen. De rubrieken zochten een stijl die geënt was op de aanpak van de BBC. Het nieuws moest worden voorzien van degelijke en pakkende achtergronden door middel van – voornamelijk zelfgemaakte – reportages en interviews, die best pittig en kritisch mochten zijn als dat noodzakelijk was om een waarheid boven tafel te krijgen. En als de uitzending van een half uur niet genoeg was om het belang van bijvoorbeeld de Vietnamoorlog of euthanasie uit te leggen, dan bracht *Achter het Nieuws* rustig een *special* van een uur uit.

Achter het Nieuws maakte gebruik van nieuwe technieken om tot de essentie door te dringen. Zo hanteerde men de parallelmontage, waarbij twee confronterende meningen over het nieuwsonderwerp aan de kijker werden gepresenteerd, alsof de opposenten daadwerkelijk met elkaar in discussie waren. Dat was niet erg prettig voor een minister die zijn sussende uitspraken over bijvoorbeeld het huisvestingsbeleid gecontrasteerd zag worden met uitspraken van mensen die in krotten woonden. Op een dergelijke manier de stem van gewone mensen laten horen, was een soms schokkende vernieuwing. Vrouwen die een abortus hadden laten plegen, vonden het bijvoorbeeld een verademing om erover te kunnen spreken op de televisie, ook al waren ze daarbij onherkenbaar gemaakt.²⁸

Wigbolds lijn in dit alles was om de agenda van de PvdA te volgen, maar

deze partij niet slaafs te dienen. Conflicten bleven niet uit, maar daarin toonden de VARA-leiding en Wigbold uiteindelijk toch een groot en onverwoestbaar respect voor elkaar. Toen Rengeling en Burger in januari 1965 en maart 1966 bijvoorbeeld een voorgenomen reportage van freelance reporter Dick Verkijk tot tweemaal toe verboden, verzette Wigbold zich hier heftig tegen, maar gaf hij uiteindelijk toch toe zonder er consequenties voor zichzelf aan te verbinden. Verkijk had een misstand aan de kaak willen stellen rond de ondergang van het koopvaardijship Van Imhoff, dat op 19 januari 1942 met Duitse gedetineerden in de Indische wateren was gebombardeerd. Daarbij waren vele Duitsers verdronken door het niet ingrijpen van de Nederlandse bemanning.²⁹ Rengeling vond dit 'een dramatische vorm van verslaggeving (...) die mij emotioneel heeft verontwaardigd en met mij honderdduizenden anderen'.

De conflicten bij *Achter het Nieuws* waren slechts een deel van de botsing van VARA-programma's met de PvdA. Misschien nog geruchtmakender waren de splende conflicten met het satirische programma *Zo is het toevallig ook nog eens een keer*. Dat programma had al sinds de start eind 1963 voor grote commotie gezorgd, vooral ook buiten de socialistische kring. Menig partijlid had zich verkneukeld over de gekwettheid van met name christenen, maar er waren ook bezwaren geuit, want de partij moest wel de ruimte houden om met andere partijen – vooral de confessionele – samen te werken. En kon de satirische benadering van PvdA-mensen de partij niet van de VARA doen vervreemden, juist in een tijd dat de aandrang toenam om het omroepbestel te openen of misschien zelfs geheel te vervangen?

Omstreden waren bijvoorbeeld de losse impressies die het programma in maart 1965 toonde vanuit de wandelgangen bij het PvdA-congres. Komische sneren over partijleiders gingen samen met commentaar op het gebrek aan openheid in de partij.³⁰ Een jaar later, op 23 maart 1966, verloor de PvdA wederom een verkiezing en partijleiders, en VARA-bestuurders begonnen dat te herleiden naar de satire van *Zo is het*. Men beweerde dat de kijkers dat programma zagen als het geluid van de PvdA. Het nadrukkelijk laten zien van relletjes in Amsterdam en het onbarmhartige optreden van de politie (geleid door PvdA-burgemeester Gijs van Hall) waren de druppels die de emmer deden overlopen. Partijsecretaris Eibert Meester liet aan de VARA weten dat hij niet langer in het hoofdbestuur van de omroep wenste te zitten als *Zo is het* gehandhaafd bleef.³¹ Op 30 maart 1966 hield dat programma inderdaad op te bestaan; bestuur en programmamakers konden het niet meer eens worden over de inhoud. Het was de zoveelste steen des aanstoots

voor de jongeren in de PvdA, die openheid en kritiek bepleitten.³²

Diezelfde maand maart was ook controversie ontstaan naar aanleiding van een ander nieuw soort televisieprogramma. Op grond van buitenlandse voorbeelden was de VARA in 1965 begonnen met een praatprogramma, dat niet alleen draaide om serieuze gesprekken, maar ook luchtige gesprekken met sporters en artiesten. De gesprekken mengden actuele zaken met veel human interest en ze werden verpakt in een amuserend en dynamisch vormgegeven live-programma. De presentatie van *Mies en scène* was niet in handen gelegd van een zwaarwegende journalist, maar van de wervende televisiepersoonlijkheid Mies Bouwman.

Mies en scène draaide om ‘mensen in het nieuws’. Elke uitzending eindigde met tien ‘leuke’ vragen aan een bekende Nederlander.³³ Zo was op 19 maart de Amsterdamse PvdA-burgemeester Van Hall te gast om de tien vragen te beantwoorden, waaronder: ‘Houdt u van knoflook?’ Maar die uitzending dreigde in het water te vallen omdat Van Hall verantwoordelijk was voor het harde politioptreden die middag tegen groepen jongeren. De filmer Louis van Gasteren had vastgelegd dat politieagenten meedogenloos inbeukten op bezoekers van de fototentoonstelling *Amsterdam 10-3-1966* in het pand van uitgever Polak & Van Gennep.³⁴

De redactie van *Achter het Nieuws* zond deze beelden uit in haar uitzending direct na het *Journal*. Dat bracht Van Hall in een moeilijk parket, want de VARA toonde de beelden, die boekdelen spraken over het redeloze geweld van de politie, ongemonteerd. Moest Van Hall nu een uur later live op televisie met Mies Bouwman gaan praten over knoflook? Hij besloot in overleg met haar slechts een korte verklaring af te leggen, maar daar kwam een gesprek uit voort waarin Van Hall op geëmotioneerde wijze indringende vragen van Bouwman beantwoordde. Hij verdedigde daarbij de politie met onder andere als argument dat joodse agenten voor ss’er waren uitgescholden. Tot slot smeekte hij de pers, de omroep en de jongeren om ‘een afkoelingsperiode’ in acht te nemen, omdat hij vreesde ‘dat er anders slachtoffers zouden kunnen vallen’.³⁵

Het was een opzienbarend gesprek, maar het VARA-bestuur was er minder enthousiast over omdat Van Hall een vooraanstaande partijgenoot was, die vijf dagen voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten niet in staat bleek een adequaat antwoord te geven op de woelingen in zijn stad. Het bestuur vond het nergens voor nodig om zo’n bekenelde partijvoorman verder in het nauw te brengen. De VARA nam diens oproep om een afkoelingsperiode in acht te nemen dan ook letterlijk. Toen de redactie van *Zo is het* zich voornam

om op 31 maart het gesprek met Van Hall te persifleren, verbood Rengeling dat onderdeel. Tekstschrijver Hugo Brandt Corstius had Van Hall in de stoel bij Mies willen opvoeren, uitroepend: ‘Wij overwegen onze joodse agenten een speciaal teken mee te geven, zodat ze herkenbaar zijn. Een ster of zoiets.’³⁶ De redactie hield voet bij stuk, maar dat deed ook Rengeling omdat hij vond dat ‘de wijze waarop satire wordt gehanteerd doorslaggevend is voor de aanvaardbaarheid’. Het programma verdween van het scherm.³⁷

Het leek een drastische stap, maar *Zo is het*-regisseur Gijs Stappershoef was in januari 1966 al vertrokken omdat hij, zoals hijzelf verklaarde, het klimaat bij de VARA te onvriendelijk voor vernieuwende programma’s vond.³⁸ Was dat ook zo? De lange lijst met vernieuwende VARA-programma’s lijkt daar niet op te duiden, maar er was natuurlijk wel een soms verlamme angst voor negatieve publiciteit en overbezorgdheid voor de mogelijke consequenties van uitzendingen.

De vele incidenten over programma’s in 1965 en 1966 toonden aan dat de politiek en sommige verzuilde omroepers het moeilijk hadden met de aanvaarding van nieuwe televisie, zoals een kritischer actualiteitenrubriek, vrijmoedige satire en een indringend emotionele en confronterende talkshow. De harde houding van Burger verried dat zijn hart uiteindelijk meer lag bij de oude politiek dan bij het maken van publieksvriendelijke televisie. Die hardheid demonstreerde hij ook in de PvdA, waar hij ervoor pleitte Nieuw Links gewoon maar uit de partij te gooien. Zo iets viel bij de VARA in toenemende mate in slechte aarde. Het opstappen van Burger als voorzitter in 1967 moet in dat licht worden gezien. Hij maakte plaats voor Broeks, die veel meer oog had voor de verlangens van programmamakers en in die hoek dus een groter draagvlak had.

Met een combinatie van veerkracht en vasthoudendheid reageerden Broeks en Rengeling op experimenterende programmamakers en maatschappelijke commotie. ‘Er is ten aanzien van tal van dingen in Nederland beweging over de vraag, wat wel en wat niet mag; wat (nog) taboe is en wat niet (meer)’, schreef Rengeling eind 1964 aan het hoofdbestuur, dat voortdurend aan de moderne tijden twijfelde.

‘Die beweging tekent zich af binnen alle groeperingen: binnen onze eigen beweging, maar evenzeer binnen de kerken. Daarbij zijn jongere generaties (en dan bedoel ik niet kinderen of nozems) wat gemakkelijker geneigd en zelfs bewust er op uit taboes te doorbreken. (...) Als wij deze sfeer buiten onze programma’s houden, dan zullen wij minder moeilijk-

heden op allerlei gebied hebben, ik geef dit graag toe en het zou mij zelf, puur persoonlijk, bijzonder aangenaam zijn. Maar we snijden tegelijkertijd iets af, dat naar mijn mening ook waardevol voor onze programma's is.³⁹

Broeks en Rengelink hadden als tactiek om vrijplaatsen te scheppen waar creatieve mensen hun gang konden gaan, in de gaten gehouden door betrouwbare krachten zoals Piet te Nuyl, Otto Montagne en Joop Simons bij de televisie en Gabri de Wagt, Joop Söhne en Joop Koopman bij de radio. En als die het even niet meer wisten, was er altijd het bestuur om de grenzen definitief aan te geven. Doorgaans gebeurde dat met die paradoxale mengeling van mildheid en repressie die de meeste programmamakers het idee gaf dat ze uiteindelijk toch voldoende ruimte kregen.

Zo resulteerde bij de VARA de gisting van de jaren zestig in een metamorfose waarop van onderaf werd aangedrongen, maar die van bovenaf waar mogelijk in goede banen werd geleid. Dat blijkt ook uit de ontwikkeling van Nieuw Links in de schoot van de VARA.

Nieuw Links, de VARA en de openbare presentie van de PvdA

Gezien het constante electorale verlies sinds 1963 had de PvdA een probleem om bij te blijven bij de ontwikkeling naar 'een modern-dynamisch cultuurpatroon', zoals sociologen dat wel noemden. Hun onderzoek wees uit dat de moderne burgers zich minder wilden binden aan traditionele ideologieën en partijen; zij wilden van politieke partijen een helder antwoord op vragen over hun eigen positie in de voortdurend veranderende cultuur en maatschappij. Dat vergde vooral ook een andere manier van communiceren met de achterban en het electoraat, die tot dan toe vooral hadden moeten afwachten totdat de politiek had besloten wat het beste of meest haalbare was, gezien de krachtsverhoudingen tussen partijen. Duidelijkheid in de politiek kon worden bereikt door scherpere inhoudelijke keuzes te maken die contrasteerden met de programma's van andere partijen. Vandaar dat Nieuw Links geen blauwdruk voor een nieuwe maatschappij opstelde, maar voorstellen formuleerde voor een minimumprogramma, zonder realisering waarvan geen regeringsdeelname zou moeten worden aanvaard.

Het was niet voor niets dat Nieuw Links voornamelijk bestond uit zogeheten 'nieuwe vrijgestelden', mensen die door hun beroep in aanraking kwa-

men met veranderingsprocessen in de maatschappij, zoals journalisten, studenten, wetenschappelijk medewerkers, vormingsleiders, cursusleiders en marktonderzoekers.⁴⁰ Vooral de zwaarwegende invloed van VARA-mensen was opvallend. Echt verbazingwekkend was dat echter ook weer niet, want een omroep stond door de concurrentie in het omroepbestel zoals eerder vermeld in veel directer en dagelijks contact met wat er in de samenleving gaande was dan een partij. Als gevolg van de omroepregelingen van PvdA-minister Maarten Vrolijk in december 1965 was de hoeveelheid zendtijd direct gekoppeld aan het ledental. Daarmee was voeling houden met wat er onder kijkers leefde zelfs een kwestie van lijfsbehoud geworden voor omroepen die groot wensten te blijven en over een substantieel deel van de publieke zendtijd wilden blijven beschikken.

Binnen de VARA werd al jaren gesproken over manieren waarop men contact kon houden met mensen die niet tot de gelederen van de PvdA behoorden. De VARA kende van alle omroepen al sinds 1929 de meest verregaande vorm van ledeninspraak door middel van een verenigingsraad met grote bevoegdheden, maar dat gezelschap bestond vrijwel geheel uit partij- en vakbondsleden. Vooral onder aandrang van de confessionele werkgemeenschappen in de PvdA besloot de VARA in november 1964 een nieuwe Programma-adviesraad (PAR) op te richten, waarin vijftien mensen uit het culturele, wetenschappelijke en maatschappelijke leven zitting hadden. De jonge econoom Hans van den Doel werd daarin al spoedig een drijvende kracht met pleidooien voor programma's gemaakt uit anti-opvoedings- en anti-gezagssentimenten en het verwijderen van alle symbolen van het oude paternalistische socialisme, zoals de VARA-haan, de 1 mei-viering en het zingen van strijdlieden.⁴¹ Hij pleitte er in 1965 voor om te breken met de 'overmatig grote hoeveelheid expliciete propaganda'. 'De kijker krijgt er genoeg van te worden opgevoed', meende hij, maar de VARA moest wel binnen het kader van het grote socialistische doel blijven werken. De nieuwe lijn zou 'controversieel socialistisch reageren' moeten zijn. Dat betekende volgens hem dat ook de controversie moest worden gezocht met mensen uit eigen gelederen wanneer die fouten maakten.⁴²

Dergelijke opvattingen sloten nauw aan bij de politiek geëngageerde jongeren in het VARA-bedrijf, zoals Jan Nagel, sinds 1961 in dienst bij de afdeling radiolezingen om teksten op fatsoenlijkheid en ideologische loyaliteit te controleren. Maar ondanks het feit dat de programmaleiding hem expliciet had verboden 'redactionele of journalistieke werkzaamheden' te verrichten, schreef hij toch mee aan het jongerenprogramma *Uitlaat* van Co de Kloet en

Wim de Bie op de zaterdagmiddag.⁴³ Sinds maart 1965 was Nagel lid van het PvdA-partijbestuur. Toen al koesterde hij de omroepolitieke opvatting dat de VARA in een losse verhouding tot de PvdA en het NVV zou moeten staan ‘om een eigen gezicht te kunnen tonen’.⁴⁴ In zijn brochure *Ha, die PvdA!* pleitte hij er in augustus 1966 onder meer voor dat de PvdA aansluiting zou zoeken bij jongeren, en dan vooral bij het non-conformistische deel ervan. ‘Nieuw links’, zo duidde hij deze nieuwe politiek aan.

Nagel was een maand later ook betrokken bij *Tien over rood*, maar schreef er niet aan mee. Van de acht auteurs van dat pamflet hadden alleen Rob de Rooi, Arie van der Hek en Arie van der Zwan geen directe VARA-achtergrond. Maar De Rooi was wel getrouwd met actrice Emmy Lopes Dias, die geregeld voor de VARA werkte en die *Tien over rood* als sympathisante ook zou ondertekenen. En Van der Zwan had ‘namens de jongeren’ een felle rede uitgesproken op het grote jubileumcongres van de VARA in november 1965. Wilde de VARA over twintig jaar nog bestaansrecht hebben, dan werd het hoog tijd om die jongeren eens wat serieuzer te nemen, aldus Van der Zwan in die rede.⁴⁵

De andere auteurs van *Tien over rood* kwamen elkaar vaak tegen in de VARA-kantine. De belangrijkste was ongetwijfeld André van der Louw, die zou uitgroeien tot de centrale man van Nieuw Links. Van der Louw werkte vanaf 1957 als redacteur van de *VARA-Gids*. Sinds 1963 was hij perschef van de VARA, een nieuwe functie die aangaf dat ook de VARA was begonnen te werken aan een geprofessionaliseerd ‘communicatiebeleid’.⁴⁶ Zoals al eerder gesignaleerd was Hans van der Doel het meest actieve lid van de Programmaadviesraad van de VARA, maar Reinier Krooshof was ook lid van dat gezelschap. Pauka (die de titel *Tien over rood* bedacht) was als chef Informatieve Radio verantwoordelijk voor veel actuele programma’s.⁴⁷ Ook de journalist Han Lammers kwam regelmatig bij de VARA, omdat hij nauw betrokken was bij het al genoemde satirische tv-programma *Zo is het toevallig ook nog eens een keer* en de talkshow *Mies en scène*. Maar hij was op 21 maart 1966 ook in het huwelijk getreden met Carla van der Waerden, een producer bij de VARA-televisie die een drijvende kracht achter de schermen zou worden bij de grote VARA-spelshow *Een van de Acht*.⁴⁸

Tot de ondertekenaars van *Tien over rood* behoorden weer andere VARA-medewerkers: Piet Aartsen Tuin werkte er bij personeelszaken, Karel Roskam was een door de anti-apartheidsbeweging geradicaliseerde buitenlandcommentator voor de radio, Gabri de Wagt was hoofd van de radiodocumentaire-afdeling, Piet van den Ende en Wim Bloemendaal waren radiore-

dacteur en Dick Verkiijk leverde bijdragen aan *Achter het Nieuws*. F.B. Schoute was met Nagel lid van het afdelingsbestuur van de PvdA in Hilversum en zoon van Rutger Schoute, eindredacteur van VARA's kunstprogramma *Artistieke Staalkaart*. Dit tweetal zou overigens op 19 oktober 1966 demonstratief uit het Hilversumse afdelingsbestuur treden, nadat ze vergeefs storm hadden gelopen op 'het conservatisme' van de leden. Nagel debatteerde die avond vooral met de partijleden Broeksz en Rengelink, die in VARA-verband dus zijn leidinggevend waren.

George Cammelbeeck, PvdA-lid van de Eerste Kamer, was sinds 1960 voorzitter van het wekelijkse radioforum van de VARA dat eerst *Welbeschouwd* heette, maar dat op de golven van de confrontatiecultuur tot *Zin en tegenzin* was hernoemd. Andere bekende leden van dat radioforum waren ook ondertekenaar van *Tien over rood*: Fenna van den Burg, dominee Jan Buskes en Bertus de Rijk. Die laatste was een bekende doorbraaksocialist uit Nijmegen en tevens voorzitter van de Programma-adviesraad van de VARA.

Bij de eerste activiteiten van Nieuw Links was in november 1966 ook Marcel van Dam betrokken, een socioloog die in 1956 lid was geworden van de Katholieke Volkspartij (KVP), maar na de 'Nacht van Schmelzer' op 14 oktober 1966 was overgestapt naar de PvdA en de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Hij werd spoedig door Pauka bij de VARA betrokken om deel te nemen aan een van de politieke debatprogramma's op de radio. Dat ging hem zo voortreffelijk af dat hij in 1968 ook mocht invallen als voorzitter van het radioforum *Zin en tegenzin*.

Het was al met al een grote groep geestverwanten die elkaar in de hete herfst van 1966 vond en wier verdere carrière op een of andere manier met elkaar verknoopt zou blijven rond twee kernen: de PvdA en de VARA. De onderlinge meningsverschillen waren niet van de lucht, maar op een of andere manier beschadigden die de meeste vriendschapsbanden niet. Het contact ging dan ook veel verder dan de werkvloer. Van der Louw beschreef in een van zijn terugblikken dat er sprake was van een hechte kring van de families Pauka, Van der Louw, Nagel en Van Dam, die tot uiting kwam in regelmatige barbecues, borrels, kinderfeestjes, vakanties en alles wat daarbij hoorde. Rond Nagel en Van der Louw zou in de jaren zeventig ook het roemruchte Hoewelaken-overleg groeien, een informeel overleg van PvdA- en VARA-families die in Hoewelaken woonden en waartoe ook de latere VARA-televisie-directeur Maurice Koopman en *Achter het Nieuws*-journalist Joop van Zijl behoorden.⁴⁹

Dat dergelijke privéomstandigheden medebepalend konden worden voor wat er met de VARA en de PvdA gebeurde, gaf goed aan hoezeer spontaniteit en informaliteit tot de politieke cultuur behoorden die Nieuw Links voorstond. Vanuit die voorkeur speelden media in het wereldbeeld van Nieuw Links ook een cruciale rol. Met hun enorme publieksbereik zouden media kunnen bijdragen aan het openbreken van de geslotenheid van het oude politieke systeem. Toen partijleider Joop den Uyl na de nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1967 bijvoorbeeld achter de schermen toenadering zocht tot D'66, stuurden twaalf Nieuw-Linkers een open brief aan het partijbestuur en de media waarin ze Den Uyl ervan beschuldigden 'oude politiek' te bedrijven. Den Uyl kon dat 'karakterloos', 'openlijke intimidatie' en 'een staal van slecht politiek besef' vinden, maar deze mobilisering van de publieke opinie zette hem hevig onder druk en verzwakte zijn positie in de partij aanzienlijk.⁵⁰

Het hoefde geen verwondering te wekken dat de VARA zelf af en toe werd ingeschakeld voor de acties van Nieuw Links. In 1967 begon de persafdeling onder leiding van Van der Louw ineens persberichten te verspreiden die atendeerden op uitzendingen waarin werd gesproken over politieke vernieuwing. Zo kwamen op 3 juni 1967 tachtig personen uit PvdA, D'66, Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en KVP in de VARA-studio bijeen om met de vier vaste deelnemers van *Zin en tegenzin* te debatteren over de mogelijkheden van een linkse concentratie. In de stellingen die de basis voor de uitzending vormden, was duidelijk de hand van Nieuw Links te herkennen. PvdA-voorzitter Sjeng Tans was bezorgd over deze vorm van politiek bedrijven via de media. Geheel volgens de lijn van de 'oude politiek' belde hij met VARA-voorzitter Broeksz om hem tot de toezegging te brengen 'te zullen letten op de keuze van deelnemers'.⁵¹

Broeksz was realist genoeg om te beseffen dat het voeren van de harde lijn in deze omstandigheden niet zou helpen. Hij behoorde weliswaar tot de gematigde middengroep in de PvdA die vond dat Nieuw Links 'een onsystematisch en slordig programma' had, dat vol zat met 'stommiteiten en futiliteiten'. De eis tot erkenning van de communistische Duitse Democratische Republiek (DDR) bijvoorbeeld was volgens de gematigde partijleider Anne Vondeling – de voorganger van Den Uyl – onzinnig, want 'zulke lekkere jongens zijn het niet daar in Duitsland'.⁵² Het was een standpunt dat ongetwijfeld door Broeksz werd gedeeld en het ontbrak hem niet aan macht om het Nieuw Links zeer moeilijk te maken. In de omroep was zijn positie schier onaanastbaar en in oktober 1968 werd hij ook nog eens PvdA-fractievoorzit-

ter in de Eerste Kamer. Binnen de VARA stond hij op een voetstuk en straalde hij een onbetwist gezag uit. Maar Broeksz was teveel een middenman om de harde confrontatie te zoeken. Hij zag heel goed dat de vernieuwing niet tegen te houden was en zelfs ruimte verdiende om de VARA bij de tijd te houden.

Volgens Pauka zag Broeksz het belang ervan in 'dat de VARA de discussie over de nieuwe stroming in de sociaaldemocratie goed begeleidt'.⁵³ En dat deed de VARA, ook al brandde binnen de PvdA de strijd in alle heftigheid los. Tijdens het PvdA-congres van november 1966 werd het voorstel van Nieuw Links voor een minimumprogramma nog met een grote meerderheid verworpen, maar een aantal PvdA-topmensen, onder wie oud-NVV-voorzitter Dirk Roemers, burgemeester Wim Thomassen, oud-partijsecretaris Meester en oud-fractievoorzitter Burger, was ervoor om Nieuw Links gewoon uit de partij te gooien wegens groepsvorming en intimidatie.⁵⁴ Die harde sfeer werd niet veel beter toen Nagel liet weten dat de 1 mei-manifestatie van de partij in het Concertgebouw in Amsterdam in 1967 'een orangistisch feest' was omdat tegelijkertijd in de stad duizenden jongeren slaags waren geraakt met de politie in verband met de afsluiting van de binnenstad op Koninginnedag. Nagel werd er in het partijbestuur hard op aangesproken.⁵⁵

Maar Nieuw Links bleef actief als een tamelijk los gezelschap, geleid door een kerngroep die bijeenkomsten in het land organiseerde. Het geheel werd gefinancierd met vrijwillige bijdragen en met gebruikmaking van bevriende organisaties. Op tamelijk uitbundige wijze gebruikte men bijvoorbeeld VARA-faciliteiten. Zo organiseerden Van Dam en Pauka in januari 1968 experimenten met politieke communicatie in de VARA-studio. Gedurende vijf avonden spraken acht PvdA-politici, onder wie Van der Louw, Den Uyl en de Tweede Kamerleden Gerda Brautigam en Ed van Thijn, met 250 proefpersonen die 'de gewone mensen' representeerden. Op twee tegenover elkaar geplaatste spreekgestoeltes in de grote studio moesten telkens twee politici gedurende een uur proberen zoveel mogelijk van de groep mensen voor hun kathedertje te krijgen. Het experiment wees uit dat de populairste politicus niet alleen een goed en overtuigd spreker in gewone taal was (aan die voorwaarde voldeden Den Uyl en Van der Louw het meest), maar vooral iemand die het publiek gelegenheid gaf om eigen argumenten naar voren te brengen (dat was ideaal bij Van Thijn). De kiezer had blijkbaar genoeg van de politici die jarenlang hadden volstaan met grote redevoeringen over hun hoofden heen uit te spreken en het debat reserveerden voor in het partijbestuur en de Tweede Kamer.⁵⁶

De losse organisatie verhinderde niet dat de personen die Nieuw Links

droegen toch probeerden machtsposities in de partij te veroveren. In november 1967 werden zeven aanhangers van Nieuw Links in het partijbestuur gekozen, onder wie Van der Louw. Een belangrijke verworvenheid van die zeven was de benoeming in maart 1968 van Van der Louw als voorzitter van een Presentatieraad van de PvdA, die adviezen moest gaan uitbrengen over de 'voorlichting in de ruimste zin van het woord'. Van Dam, Pauka, tv-regisseur Stappershoef en *Achter het Nieuws*-redacteur Postema waren lid, naast politici zoals Van Thijn, Irene Vorrink en Vrolijk en vakbondsman Wim Kok. Nagel was permanent adviseur, omdat hij de radio-uitzendingen van de partij samenstelde.⁵⁷ In de loop van 1968 en 1969 zouden nog vele journalisten tot de raad toetreden, van wie alleen Kees Tamboer, een parlementair redacteur van *Het Vrije Volk*, twijfelde vanwege 'de mogelijke botsing met mijn dagelijkse journalistieke arbeid'. Maar ook hij was uiteindelijk bereid 'het risico te nemen'.⁵⁸

De Presentatieraad evalueerde de radio- en televisie-uitzendingen van de PvdA met het oog op verbetering van de communicatie met de leden en de kiezers. Het was volgens de raad niet alleen zaak een eigen beleid te formuleren, maar ook om goed in de gaten te houden wat de actualiteitenrubrieken op televisie uitzonden, want die bezaten een radar voor wat er speelde in de samenleving. Vanuit die inzichten bracht de raad ook politieke adviezen uit. Eind 1968 pleitte hij er bijvoorbeeld voor dat de partij de ongelijke verdeling van macht en welvaart duidelijker aan de kaak zou stellen en zich zou opwerpen als tolk van de alom klinkende roep om medezeggenschap en gelijkberechtiging.⁵⁹ Ook pleitte de raad voor de oprichting door de partij van een afdeling Voorlichting en voor de ontwikkeling van een voorlichtings- en informatiebeleid.⁶⁰

Van Dam, die inmiddels wetenschappelijk medewerker van de WBS was geworden, ging nog verder door onderzoek te doen naar wat PvdA-kiezers eigenlijk van de partij dachten en verwachtten. Samen met Pauka verzamelde hij onder de noemer *Proeftuin der democratie* gegevens onder PvdA-kiezers in Utrecht, waaruit bleek dat deze groep over het algemeen tamelijk gunstig oordeelde over Nieuw Links. Er bleek tevens uit dat na de PvdA ook de andere progressieve partijen in aanmerking kwamen voor hun stem, wat gunstig was voor het streven van Nieuw Links naar een progressief stembusakkoord.⁶¹

Met dergelijk onderzoek probeerde Nieuw Links de PvdA in een bepaalde richting te duwen. Zo pleitte Van Dam op grond van NIPO-kiezersonderzoek ook voor een anti-KVP-strategie om de kiezer voor een duidelijke keuze

te stellen en de aan de KVP twijfelende katholieke arbeiders naar het linkse kamp te halen.⁶² Dat was de voorbode van de door Van Dam opgestelde anti-KVP-motie, die werd ingediend op het Haagse PvdA-congres in maart 1969 en tot verdriet van Den Uyl werd aangenomen. De sluwe partijleider had er nog wel voor kunnen zorgen dat in de motie werd gesproken van ‘de huidige KVP’, waardoor er toch wat ruimte kwam om de KVP als gesprekspartner te accepteren.⁶³

Dat congres zou cruciaal worden in de verdere ontwikkeling van de PvdA en Nieuw Links. In december 1968 had Nieuw Links voorgesteld om Van Dam communicatiesecretaris van de partij te maken. Kandidaat-partijvoorzitter Vondeling wierp hiertegen onmiddellijk een blokkade op, want zo’n functie zou hem onder curatele stellen van een meester in de moderne politieke communicatie. Van Dam was vol inspiratie teruggekomen van een bezoek aan het eerste congres van de *International Association of Political Campaign Consultants* in november 1968 in Parijs, en hij beschikte over uitstekende toegang tot de media. *Vrij Nederland* kwalificeerde hem in dat jaar zelfs malicieus als de ‘nieuw links-secretaris voor intimidatie en manipulatie’.⁶⁴ Maar die intimidatie had blijkbaar nog grenzen; Van Dam kon door de blokkade weinig anders doen dan zich terug te trekken als kandidaat.⁶⁵

De nieuwe communicatie die Nieuw Links had bepleit, was ook treffend te zien in *Achter het Nieuws*, dat in twee uitzendingen verslag deed van de laatste congresdag. In een ingelaste live-uitzending om 17.45 uur interviewden Hans Jacobs en Koos Postema de belangrijkste hoofdrolspelers Van der Louw, Den Uyl en Vondeling om heet van de naald hun ervaringen te vernemen. ’s Avonds was er een reguliere uitzending met een gefilmde impressie van een half uur, waarin ‘de berendans’ van Van der Louw – om zijn vreugde te uiten bij de verkiezing van Nieuw-Linkers in het partijbestuur – een centrale positie innam. Maar de camera registreerde ook onbarmhartig de enorme onenigheid in de PvdA-gelederen, die werd onderstreept door de oproep van partijvoorzitter Vondeling om vooral eensgezind te blijven. Presentator Wigbold sloot af met de constatering dat er chaotische taferelen waren geweest vol met onverdraagzaamheid, maar dat de eendracht hersteld leek. Dat was in zijn evenwichtigheid typerend voor de onafhankelijke positie van de VARA-journalistiek, maar er waren vele VARA-mensen die het maar niets vonden dat *Achter het Nieuws* de controverses binnen de PvdA zo op straat had gesmeten.⁶⁶

Vernieuwing of herzuiling?

De niet helemaal geslaagde machtsgreep van Nieuw Links in de PvdA deed vele aanhangers besluiten zich meer te richten op hun eigen praktijken. Fraai zichtbaar was dat bij Pauka, Van Dam en Nagel. Van Dams mislukte poging om communicatiesecretaris van de PvdA te worden, maakte tijd vrij voor nieuwe programmatische initiatieven, waarbij het doel was om het activisme van burgers aan te wakkeren. In 1963 had de WBS al geadviseerd om in Nederland een ombudsman te benoemen, die onder verantwoordelijkheid zou komen van de Staten Generaal.⁶⁷ Pauka zag wat dit betreft grotere potentie in de macht van televisie. Hij had eerder geconcludeerd dat er in Nederland duizenden mensen rondliepen 'die zich gemengeld door de instanties' voelden. Naar zijn idee hadden juist de omroepen hier een taak om die problemen in de openbaarheid te brengen, want een officiële ombudsman was nog ver weg. Politici en ambtenaren zouden alleen door middel van publiciteit 'overtuigd raken van hun dienende (in plaats van hun heersende) taak'.⁶⁸ En de VARA kreeg al jaren talloze brieven van mensen die zich geen raad meer wisten met hun problemen; blijkbaar had de omroep voor hen een functie gekregen die vroeger door pastoors, politici, vakbonden en ambtenaren werden ingenomen.

Pauka wist de VARA-leiding van het belang te overtuigen. In het seizoen 1969-1970 werd *Velen met mij* geprogrammeerd dat zowel op radio als op televisie zou worden uitgezonden, want de beperkte tv-zendtijd stond slechts een frequentie van één uitzending per maand toe. Het moest een programma zijn dat zou draaien om 'een levend mens, een jonge volkse hardnekkige man, die intelligent moest zijn en veel moest weten, maar die een absoluut onintellectuele indruk moest maken. Hij zou bij wijze van spreken de zoon moeten zijn van de bakker op de hoek, die had mogen doorleren, maar die op zaterdag nog altijd hielp in de winkel'.⁶⁹

Dat werd dus de 31-jarige drs. in de sociologie Marcel van Dam (zijn titel gebruikte hij nadrukkelijk in alle aankondigingen), zoon van een Utrechtse politieagent. In de Nieuw-Linkse veldtocht tegen het partijestablishment had Van Dam getoond te houden van een stevig potje verbaal knokken. Zijn ombudsman-programma (deze naam zou sinds maart 1970 de titel zijn) was een doorslaand succes. Het programma liet 'een trieste reeks van conflicten, verdriet en nederlagen zien; onacceptabele en onrechtvaardige nederlagen', aldus Van Dam.⁷⁰ Het confronteerde de politiek als het ware via de televisie met vele tekortkomingen.

Het opzienbarende succes van de *Ombudsman* wekte bewondering maar ook verontrusting. Trad de VARA niet buiten de oorspronkelijke taak om louter programma's te verzorgen, hooguit voorzien van een zekere nazorg? De *Ombudsman* ging veel verder; de redactie begon te lijken op een politiek drukmiddel en welzijnsorganisatie in één. De Programma-adviesraad vond dat Van Dam en zijn programma 'een super persiegroep' vormden die, zonder formele bevoegdheid, een macht binnen de politiek aan het worden waren door mobilisering van de openbare mening. Tegen die macht kon het parlement eigenlijk geen nee meer zeggen, zodat de vraag ontstond wie nu eigenlijk de macht over bepaalde politieke afwegingen bezat. De Programma-adviesraad riep Van Dam dan ook op om 'grote wijsheid, zelfbeperking en kritisch vermogen' te betrachten.⁷¹

Dat deed Van Dam, maar zijn programma vestigde definitief zijn naam als een groot politiek talent, dat ook nog eens daadkrachtig zaken naar zijn hand kon zetten met inzet van veel publicitaire macht. Dat gezicht was doorslaggevend voor Van Dams politieke carrière. In februari 1971 werd hij lid van het PvdA-partijbestuur en later ook lid van het schaduwkabinet-Den Uyl, de alternatieve regeringsploeg waarmee de progressieve partijen onder leiding van de PvdA de verkiezingscampagne ingingen.

Zolang dergelijke dubbelfuncties herkenbaar waren voor het publiek was er weinig bezwaar, maar nu de ombudsman Van Dam zichtbaar in de PvdA actief was, rees er twijfel over zijn onpartijdigheid. De redactie van zijn programma vroeg zich af of 'de associatie tussen het programma en de partijpolitiek, zoals die ontstaan is na de verkiezing van Van Dam in het partijbestuur, onaanvaardbare proporties heeft aangenomen met het plaatsnemen van Van Dam in het schaduwkabinet'.⁷² Het antwoord van de VARA-leiding, die door Van Dam tevoren was gepolst over de verenigbaarheid van functies, was veelzeggend voor de politieke opstelling in deze jaren. Van Dam kreeg toestemming, omdat 'naar onze mening zijn plaats in het Schaduwkabinet slechts te zien is als een bevestiging van het feit, dat het programma van de VARA-*Ombudsman* niet het product is van een geforceerde poging tot objectiviteit, maar voortkomt uit dezelfde opvattingen over onze maatschappij waar het Schaduwkabinet een politiek gezicht aan wilde geven'.⁷³

De *Ombudsman* was een duidelijk voorbeeld van de nieuwe politieke confrontatiecultuur in de media, net zoals *Achter het Nieuws*, de politieke tv-satire en de moderne talkshow dat waren. Ogenschoonlijk stond dat allemaal los van de politiek, maar achter de schermen waren dergelijke programmatische inspanningen duidelijk daarmee vervlochten. Politici bedreven hierbij

deels politiek via een partij, deels via media en deels via informele kanalen. Voor het welslagen daarvan was direct contact met de burger net zo noodzakelijk als een effectief netwerk binnen het politiek-mediale complex, de kluwen van relaties tussen politici en mediamakers die deels in de plaats was gekomen van de klassieke verzuiling.

Het andere grote voorbeeld hiervan dat sterk en direct samenhangt met Nieuw Links, waren de zaterdagse radioprogramma's *Dit is het Begin* (1969-1974) en vooral *In de Rooie Haan* (1974-1988), die beide onder eindredactionele leiding stonden van Jan Nagel. Tijdens het kabinet-Den Uyl werd *In de Rooie Haan* ervan beschuldigd 'de rode propaganda-machine' van dit kabinet te zijn.⁷⁴ In een historische nabeschuiving is het zaterdagse radioprogramma zelfs 'het toppunt van Den Uyl-angehauchte journalistiek' genoemd.⁷⁵ Dat is niet zo vreemd, want eindredacteur Nagel was lid van het partijbestuur en kende alle paden en sluiptwegen in de partij; bij de VARA ging hij in de jaren zeventig volstrekt zijn eigen gang.

Nagel kon zich dat veroorloven omdat hij succes boekte. De quasi-spontane opzet van *In de Rooie Haan* paste perfect in de open politieke communicatie die Nieuw Links had bepleit. Volgens hem toonde de VARA met het programma eindelijk het progressieve gezicht waar ieder zo naar verlangde in het 'vertroste' omroeplandschap, waar scoren met de meest amuserende en apolitieke programma's de toon aangaf. Maar zo spontaan was *In de Rooie Haan* niet: achter de schermen werd vooraf driftig over de inhoud nagedacht in het kader van de partijstrategie. Zo was Nagel op het idee gekomen om in zijn programma regelmatig peilingen te publiceren van de politieke stemvoorkeur bij kiezers. Op 9 oktober 1976 publiceerde Nagels vriend Maurice de Hond in *In de Rooie Haan* de eerste van een reeks vierwekelijkse peilingen naar de politieke voorkeur van de Nederlandse bevolking. De cijfers waren gebaseerd op NIPO-onderzoek (dat werd betaald door de PvdA), maar uitgewerkt volgens zijn eigen methode.⁷⁶ Daaruit bleek dat de progressieve partijen fors aan het verliezen waren. Over die dramatische cijfers en de publicatie daarvan had Nagel al op 13 september overleg gepleegd met het dagelijks bestuur van de PvdA, want ze zouden de partij dagenlang negatief in het nieuws brengen. Van Dam, inmiddels staatssecretaris in het kabinet-Den Uyl, was juist daarom woedend geworden, maar de praktijk wees wel uit dat de peilingen de publieke belangstelling voor de politiek enorm aanwakkerden.⁷⁷ De *Rooie Haan*/NIPO-peilingen, die voortaan vrijwel elke maand over allerlei onderwerpen werden gehouden, gingen een eigen leven leiden, net als de verkiezing van 'de politicus van de maand' – een positie die vrijwel altijd door Joop den Uyl werd gewonnen.

In de Rooie Haan was desondanks slechts een schakel in het streven om het kabinet-Den Uyl te steunen. Pauka had er al op gewezen dat de PvdA gebaat was bij publiciteit in andere dan de traditionele linkse media. Juist bij omroepen als de TROS, AVRO en KRO waren interessante doelgroepen te vinden, want die trokken veel twijfelende kiezers die wellicht ontvankelijk waren voor het PvdA-verkiezingsprogramma.⁷⁸ Dat was allemaal waar, maar het kon toch niet verhullen dat de PvdA een speciale invloed had op de VARA-programmering. In november 1976 hadden de VARA-leiding en de PvdA-campagnecommissie bijvoorbeeld al afgesproken dat er een avondvullende 1 mei-uitzending van de VARA zou komen vanuit Rotterdam. In februari 1977 maakte een delegatie van de PvdA met fractievoorzitter Van Thijn en premier Den Uyl nadere afspraken met de VARA over de campagnestrategie. De VARA drong weliswaar aan op de onafhankelijkheid van haar journalisten, maar dat was in politiek opzicht niet zo'n probleem want de meeste VARA-journalisten waren zeer gecharmeerd van Den Uyl. In maart zouden Wim Kayzer en Hans Emans voor het radioprogramma *ZI* bijvoorbeeld twee marathoninterviews met Den Uyl maken zonder dat iemand erom had hoeven vragen.⁷⁹ En *Achter het Nieuws* en de *Ombudsman* publiceerden, naar aanleiding van een serie uitzendingen over werkloosheid op 25 april, een VARA-*Verkiezingskrant* die de campagne van PvdA krachtig ondersteunde onder de leus: 'Progressieven moeten boventoon voeren in volgend kabinet'.⁸⁰

Maar voor een aantal extra inspanningen maakte men toch nog afspraken. Naast de 1 mei-uitzending zou de VARA documentaireprogramma's maken over 'vier jaar kabinet-Den Uyl' en over 'de 750.000ste vernieuwde woning in Nederland'. In dat laatste programma zouden vanzelfsprekend de prestaties van de PvdA-staatssecretarissen Van Dam en Jan Schaefer in de schijnwerpers komen te staan. Tevens zou de VARA proberen een debat te organiseren tussen de populaire minister van Financiën Wim Duisenberg en VVD-leider Hans Wiegel, maar die laatste was zo wijs om die boot af te houden. Tot slot zou de VARA in een reeks programma's proberen het animo te verhogen om te gaan stemmen; een hoge opkomst was traditioneel immers in het voordeel van de PvdA.⁸¹ In de loop van de campagne besloot de VARA ook nog om de PPR meer aandacht te geven, omdat zo iets uitstekend paste in het niet-aanvalsact dat PPR en PvdA hadden gesloten.⁸²

Als klap op de vuurpijl bood de VARA Den Uyl aan hem hoofdgast te maken van *Het programma van Sonja en...*, een showachtig tv-programma dat werd gepresenteerd door Sonja Barend en dat het begin zou zijn van langlo-

pende reeksen talkshows rond Barend. Den Uyl kreeg daarin op 16 april – een maand voor de Tweede Kamerverkiezingen – alle gelegenheid om zichzelf als een vertrouwenswaardig en vriendelijk politicus te presenteren en te laten zien dat zijn imago van een drammerige vergadertijger te beperkt was. Want Den Uyl bleek te houden van een komische goochelaar en de zang van Jasperina de Jong, en was ook niet vies van een potje onbeholpen tafeltennissen tegen de voetballer Willem van Hanegem. De linkse premier bleek verder een emotioneel mens te zijn toen de Israëlische premier Golda Meir hem via een straalverbinding uit Jeruzalem toesprak en feliciteerde met zijn komende overwinning.

Dergelijke programma's schiepen een nieuwe verhouding tussen VARA en PvdA, die gunstig uitviel voor met name de exponenten van Nieuw Links. De partij en het kabinet-Den Uyl droegen een stempel van de 'ruk naar links' die de partijvernieuwers nastreefden. Onder diegenen die de mars door de PvdA maakten, hoorde ook een aantal VARA-mensen. Van der Louw werd in februari 1971 gekozen tot partijvoorzitter. Zijn opvolger als perschef bij de VARA, Harry Prins, onderhield ook stevige banden met de PvdA. Samen met Pauka en journalist en *In de Rooie Haan*-tekstschrijver Jack Gadellaa adviseerde hij de partij in de campagne- en mediastrategie. Pauka was eind 1973 definitief naar de PvdA overgestapt om adviseur te worden van fractievoorzitter Van Thijn.

De erfenis van Nieuw Links

Nieuw Links veranderde meer dan wel eens wordt aangenomen. Niet eens zozeer door eigen activiteiten, maar vooral omdat de groep een geluid verwoordde dat breder in de politiek, media en maatschappij leefde. Het pleidooi voor meer transparantie, openheid en een directe dialoog tussen burgers en partijen sloot aan bij de groeiende verlangens van een jong electoraat om meer invloed te hebben op de besloten achterkamertjespolitiek van de verzuiling. Daarnaast wenste men media-inhoud die niet zo zwaar geregistreerd werd vanuit politieke en maatschappelijke belangen, maar ook spontaan, boeiend en onderhoudend in de vorm waren.

Kijkend naar wat de Nieuw-Linksers bereikten, valt echter op dat hun pleidooien voor transparantie en ontvlechting van politiek en media nauwelijks werden waargemaakt. Niet door toedoen van een zich verzettende oude generatie (die bezat doorgaans voldoende pragmatische tolerantie om te over-

leven), maar door hun eigen activiteiten. De manier waarop sommige Nieuw-Linksers via hun informele netwerken de inhoud van radio- en televisieprogramma's wisten in te zetten voor het bereiken van bepaalde doelen, lijkt heel veel op een voortzetting van oude verzuilde tactieken in een nieuwe gedaante. En dat dan ook nog in volstrekte tegenspraak met hun ideaal van transparante politiek, die vanuit de achterkamers naar de voorgrond zou moeten worden gebracht.

Dat overziende rechtvaardigt de conclusie dat Nieuw Links beter gezien kan worden als een min of meer gelukte poging de politieke macht te veroveren op een oude garde én als een geslaagd initiatief tot vernieuwing van de omroepprogramma's om de totale 'vertrossing' (of 'depolitisering', als men wil) te keren. In vergelijking met de jaren vijftig kenmerkten die programma's zich in de jaren zeventig veel meer door een voortdurende kritische confrontatie van de politiek in de openbaarheid die de omroep schiep met onafhankelijk-kritische actualiteitenrubrieken, satirische programma's en emotioneel publiekswervende talkshows. Die confrontatie was door creatieve programmamakers meer dan ooit verpakt in vormen die zeer publieksvriendelijk waren.

Maar de organisatorische vervlechting die deze kritische confrontatie aanstuurde, was niet wezenlijk veranderd. De netwerken van PvdA-politici en VARA-programmamakers bleven onverminderd bestaan, misschien zelfs krachtiger en ongrijpbaarder dan ooit, omdat ze niet zozeer formeel waren vastgelegd maar vooral als informeel persoonlijk netwerk functioneerden. Ze schraagden de politiek van hele of halve aanhangers van Nieuw Links, die mede daardoor tot soms grote hoogten konden stijgen in de politiek en in de omroep.

Er was dus sprake van blijvende vereenzelviging met de PvdA en een bestendig instrumenteel gebruik van radio en televisie. Het instrument van de kritische confrontatie moet eerder worden gezien als een nieuwe, grotendeels in de journalistieke cultuur van die tijd passende stijl. De confrontatie sloot ook dicht aan bij het denkbeeld van Nieuw Links dat burgers niet alleen uitleggende en verkondigende politici wilden zien, maar politici die in spontaan ogende kritische benaderingen overeind bleven. Gezien de groeiende volatiliteit van het electoraat had een moderne politieke partij – en zeker de vleugels daarbinnen die de moderniteit van media en politiek verstonden en wisten in te zetten – meer belang bij confrontatie dan bij pacificatie.

Het meest geprononceerde gezicht van de nieuwe politiekmediale cultuur was ongetwijfeld Marcel van Dam, die na een komeetachtige politieke car-

rière in de PvdA in 1985 voorzitter van de VARA werd. Pas nadat hij de VARA had gereorganiseerd, met als doel de omroep te laten overleven in een steeds sterker vercommercialiseerd medialandschap, werd de macht van informele netwerken gebroken en kwam de VARA daadwerkelijk in een onafhankelijker positie ten opzichte van de PvdA-partijpolitiek te staan. De aanstelling van de a-politieke Vera Keur als Van Dams opvolger in 1995, kan gezien worden als het symbolische einde van een periode van innige vervlechting van partij en omroep, die tussen 1925 en 1985 kenmerkend was geweest.

- 57 Frank Parkin, *Middle Class Radicalism* (Manchester 1968).
- 58 Hanspeter Kriesi en Philip van Praag, 'Old and New Politics. The Dutch Peace Movement and the Traditional Political Organizations', *European Journal of Political Research* 15 (1987) 3, 319-346, aldaar 333-334.
- 59 Zie verder: Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt. Driekwart eeuw sociaaldemocratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983).
- 60 Zie verder hoofdstuk 9 van: Bart Tromp, *Het sociaaldemocratische programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (Amsterdam 2002).

Naar een kritische confrontatiecultuur

- 1 'Tom Pauka weg bij de VARA: "Het socialisme is folklore geworden binnen de VARA"', *Makker*, 30 november 1973, Archief VARA.
- 2 Jan Nagel, *Ha, die PvdA!* (Amsterdam 1966), 22-23.
- 3 Tom Pauka, *Het geluk van links. Over Joop, Wim, Wouter en de toekomst* (Amsterdam 2013), 10.
- 4 Dat begrip is nader uitgewerkt in: Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004), 335 e.v.
- 5 Pien van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant. De ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012), 235-243.
- 6 Frank van Vree, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996); A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn 1985), 276-288.
- 7 Dit artikel is voor wat betreft het onderzoek in bronnen met betrekking tot VARA en PvdA gebaseerd op: Huub Wijfjes, *VARA: biografie van een omroep* (Amsterdam 2009).
- 8 Uitvoerig in: Hans Blom en Jaap Talsma, (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000).
- 9 A. Lijphart, *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley/Los Angeles 1968), 122-138.
- 10 H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995), 11-39.
- 11 Huub Wijfjes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoeiing met radioprogramma's 1919-1940* (Amsterdam 1988).
- 12 Kees Brants, 'Van medialogica naar publiekslogica? Verschuivende verhoudingen tussen journalistiek, politiek en publiek', in: Jo Bardoel en Huub Wijfjes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2015), 237-253.
- 13 Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland. Een studie over de vorming van de publieke opinie 1930-1939* (Groningen 1989); Huub Wijfjes, 'Veelkleurige radiogemeenschappen 1930-1960', in: Sonja de Leeuw, Bert Hogenkamp en Huub Wijfjes (red.), *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland* (Hilversum 2012), 58-99.
- 14 Vele voorbeelden in: Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*.
- 15 Zie voor de verhouding VARA-PvdA in deze jaren uitvoerig: Wijfjes, *VARA*, 188-195.

- 16 W. Drees, 'Voorwoord', in: Klaas Voskuil, *Socialistisch Commentaar: een keuze uit de zaterdagavondtoespraken voor de VARA-microfoon* (Amsterdam 1948); Hans Daalder en Jelle Gaemers, *Willem Drees 1886-1988. Deel 4: De jaren 1948-1988, premier en elder statesman* (Amsterdam 2014), 268-270. Een deel van de correspondentie in Nationaal Archief (NA), Archief Drees, inv.nr. 505.
- 17 Notulen HB-VARA, 5-9-1959, Archief VARA.
- 18 J. Broeksz aan E. Vermeer, d.d. 30-1-1957, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief PvdA, inv.nr. 1771.
- 19 Mirjam Prenger, *Achter het Nieuws en de geboorte van de actualiteitenrubriek. Televisiejournalistiek in de jaren vijftig en zestig*, proefschrift Universiteit van Amsterdam (2014), 171-173.
- 20 Prenger, *Achter het Nieuws*, 173 en 183-184.
- 21 Gerard Mulder, Hugo Arlman en Ursula den Tex, *De val van de rode burcht* (Amsterdam 1980); Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 329-335.
- 22 Wijfjes, VARA, 286-292.
- 23 Ben Manschot, *Het zijn de programma's die het 'm doen. Normen en feiten over de televisieprogrammering in Nederland 1972-1992* (Amsterdam 1993).
- 24 James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995).
- 25 Huub Wijfjes, 'Koningin der aarde in het parlement. Twee eeuwen journalistiek rond de Tweede Kamer', in: Remieg Aerts e.a. (red.), *In dit huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015), 223-250.
- 26 Zeer uitvoerig in: Prenger, *Achter het Nieuws*.
- 27 Geciteerd in Prenger, *Achter het Nieuws*, 177.
- 28 Koos Postema, 'Mijn reportersjaren', in: Daan Dijksman (red.), *Verheffend, vooruitstrevend, verstrooiend. Vijfenzeventig jaar Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs 1925-2000* (Amsterdam 2000), 167-177.
- 29 Chris Vos, 'De VARA, de oorlog en de doofpot', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* (1999) 1, 5-21. Het onderzoek van Vos is grotendeels gebaseerd op correspondentie over de Van Imhoff-affaire in het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid Hilversum (NIBG), Archief Rengelink.
- 30 Prenger, *Achter het Nieuws*, 180.
- 31 Prenger, *Achter het Nieuws*, 181.
- 32 Nagel, *Ha, die PvdA!*, 22-23.
- 33 *Mies en scène, gesprekken in de stoel* (Amsterdam 1966).
- 34 Zie daarvoor uitvoerig: Doeko Bosscher, 'Een stad van en voor wie?', in: Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, deel 4: Tweestrijd om de hoofdstad 1900-2000* (Amsterdam 2007), 416-423.
- 35 *Mies en scène*, 60-69; uitzending VARA, 19-3-1966, NIBG, av-archief.
- 36 Rinus Ferdinandusse, 'Zo is het, zo was het', in: Daan Dijksman (red.), *Verheffend, vooruitstrevend, verstrooiend. Vijfenzeventig jaar Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs 1925-2000* (Amsterdam 2000), 123-124. Zie voor de niet uitgezonden teksten van 31 maart: Rinus Ferdinandusse, Jan Blokker en Dimitri Frenkel Frank (red.), *Zo is het toevallig ook nog eens een keer* (Amsterdam 1966), 138-154.

- 37 Notulen HB-VARA, I en 24-4-1966, Archief VARA.
- 38 Een minstens zo belangrijke reden voor hem was evenwel ook een minder aantrekkelijke functie in de nieuwe televisiedienst; notulen DB-VARA, 3-1-1966, Archief VARA. Interview met Gijs Stappershoef in: *Vrij Nederland*, december 1968; reactie VARA in: VARA-Gids, 14-12-1968. J.W. Rengelink, *Zo was het*, deel 2, collectie NIBG.
- 39 Rengelink aan HB-VARA, d.d. 1-12-1964, Archief VARA, inv.nr. 237.
- 40 Daalder, *Van oude en nieuwe regenten*.
- 41 Hans van den Doel, 'De beeldvorming van de VARA bij het publiek', april 1965, Archief VARA, inv.nr. 141.21.
- 42 Hans van den Doel, *De beeldvorming van de VARA bij het publiek i.v.m. het radio- en televisieprogramma van de VARA*, nota voor PAR, april 1965, Archief VARA, inv.nr. 212.
- 43 Jan de Troye aan Jan Nagel, d.d. 5-10-1966, Archief VARA, dossier Nagel; 'Uitlaat niet alleen maar voor twenners', *Het Vrije Volk*, 27-10-1964.
- 44 Klaas Peereboom, 'Jan Nagel en het socialisme', *Het Parool*, 17 en 24-3-1965, 3-4-1965.
- 45 Toespraak Arie van der Zwan over 'Bestek 1965', november 1965, Archief VARA, inv.nr. 111.
- 46 Zijn artikelen in de *Radio- en Televisiegids*, IISG, Archief Van der Louw, inv.nr. 18-21.
- 47 B. Boivin e.a., *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid. Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links* (Deventer, 1978), 44. Lijst sympathisanten Nieuw Links, in: Hans van den Doel e.a., *Tien over rood* (Amsterdam 1966), 77-79.
- 48 Herman de Liagre Böhl, *Amsterdammer in de polder. Han Lammers 1931-2000* (Amsterdam 2015), 62-71. Op basis van de reacties op *Zo is het* stelde Lammers samen met Joris van den Berg en Harry Mulisch de bundel samen: *Pays Bah. Reacties op een controversiële aflevering van het satirische tv-programma Zo is 't toevallig ook nog eens een keer van zaterdag 4 januari 1964* (Amsterdam 1964).
- 49 André van der Louw, *De razendsnelle opkomst van Nieuw Links* (Amsterdam 2005), 177; Jan Nagel, *Boven het maaiveld* (Soesterberg 2001), 171-174.
- 50 Open brief aan PB-PvdA, d.d. 21-2-1967 ondertekend door o.a. Marcel van Dam, Han Lammers, Tom Pauka en André van der Louw, NA, Archief Vondeling, inv.nr. 92. Vgl. Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008), 243.
- 51 Persberichten VARA 33-67 met daarop aantekeningen van J. Tans, IISG, Archief PvdA inv.nr. 2236-5.
- 52 Anne Vondeling, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam 1968), 187-191. Vgl. de artikelen van Jan Nagel, André van der Louw, Dick Verkijk en Wim Bloemendaal over 'de noodzaak tot erkenning van de DDR', *Het Parool*, 13, 15, 19 en 20-4-1966.
- 53 'Tom Pauka weg bij de VARA'.
- 54 Philip van Praag, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990), 62-63.

- 55 'Bestuur PvdA betreurt rede Jan Nagel', *Het Parool*, 5-5-1967; Martin van Amerongen, 'Jan Nagel stort zijn hart uit', *Vrij Nederland*, 13-5-1967; notulen PB-PvdA, 18-5-1967, IISG, Archief PvdA.
- 56 Tom Pauka, 'Het politiek café', *VARA-Gids*, 16-3-1968, 6-8; Van der Louw, *De razendsnelle opkomst*, 114-115.
- 57 Vondeling aan Van der Louw, d.d. 28-8-1969, IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1438.
- 58 K. Tamboer aan PB-PvdA, d.d. 30-9-1969, IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1438. De andere journalisten waren Laurens ten Cate (*Leeuwarder Courant*), K.L. Poll (*Algemeen Handelsblad*), Dick Houwaart (NCRV, maar ook lid van het *Journalistenforum* van de VARA), Ursula den Tex en Rinus Ferdinandusse (*Vrij Nederland*) en John Jansen van Galen (*Haagse Post*).
- 59 Advies Presentatieraad, 18-11-1968, IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1437; M. van Dam, 'De verkiezingscampagne', 7-10-1969, IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1438. Vgl. de dossiers over de Presentatieraad in: IISG, Archief Van der Louw, inv.nr. 29-1-3.
- 60 Advies Presentatieraad, 22-5-1969, IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1438.
- 61 Van der Louw, *De razendsnelle opkomst*, 188-189.
- 62 Van Dam aan Presentatieraad, d.d. 10-6-1968; Presentatieraad aan PB, d.d. 14-6-1968, IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1437; Van Praag, *Strategie en illusie*, 64.
- 63 Boivin e.a., *Een verjongingskuur*, 87-88; Marcel van Dam, *Niemand's land. Biografie van een ideaal* (Amsterdam 2009), 85-86.
- 64 Aldus geciteerd in: Martin van Amerongen, 'De terugkeer van Marcel van Dam naar de KVP', *Vrij Nederland*, 11-3-1972.
- 65 Notulen PB-PvdA, 16-12-1968, IISG, Archief PvdA; Boivin e.a., *Een verjongingskuur*, 74; Van der Louw, *De razendsnelle opkomst*, 162-172.
- 66 Advies over de voorlichtende uitzendingen 1969, PAR, Archief VARA. Prenger, *Achter het Nieuws*, 190-192.
- 67 *Ook Nederland een Ombudsman. Betere bescherming tegen de overheid* (Amsterdam 1963).
- 68 Tom Pauka, 'Het radiodebat als trefpunt van de openbare meningsvorming', *VARA-Gids*, 13-1-1968, 6-7.
- 69 Tom Pauka, 'De televisie is een ongemakkelijk zitmeubel', *De Groene Amsterdammer*, 28-11-1973.
- 70 'Meer dan duizend mensen schreven aan *Velen met mij*', *VARA-Gids*, 13-12-1969, 12-13; 'Een half jaar Ombudsman', 6-5-1970, Archief VARA, inv.nr. 233.
- 71 PAR, 'Rapport over de informatieve rtv-uitzendingen', augustus 1971, Archief VARA, inv.nr. 212.
- 72 Pauka aan Te Nuyl, Van Dam en Prins, d.d. 14-4-1971; redactie *Ombudsman* aan DB-VARA, d.d. 29-4-1971, Archief VARA, inv.nr. 233.
- 73 Te Nuyl aan redactie *Ombudsman*, d.d. 21-5-1971, Archief VARA, inv.nr. 233.
- 74 Rene de Bok, 'De rode propaganda-machine', *Elsevier*, 19-4-1977.
- 75 Iija van den Broek, *Heimwee naar de politiek De herinnering aan het kabinet-Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- 76 Maurice de Hond, *25 mei 1977. Uitslag en analyse van de Tweede Kamerverkiezingen 25 mei 1977 en wat eraan vooraf ging* (Hilversum 1977).

- 77 Van Dam aan Campagnecommissie, d.d. 13-10-1976, IISG, Archief PvdA, inv.nr. 31-1976/77; Van Praag, *Strategie en illusie*, 206.
- 78 Van Praag, *Strategie en illusie*, 152.
- 79 *Wie is er bang voor Joop den Uyl? Tekst van een marathoninterview met drs. J.M. den Uyl* (Hilversum 1977).
- 80 VARA-Verkiezingskrant, Archief VARA, inv.nr. 237. De krant was een uitgave van de Stichting de Ombudsman.
- 81 Overleg VARA-PvdA, 9-2-1977, Archief VARA.
- 82 Notulen PB-PvdA, 7-3-1977, IISG, Archief-PvdA, inv.nr. 185-1976-1977.

Van rebellengroep tot partijelite?

- 1 André van der Louw, *De razendsnelle opmars van Nieuw Links* (Schoorl 2005), 237-238.
- 2 Hans van den Doel, 'Eén jaar tien over rood', *Vrij Nederland*, 29-7-1967.
- 3 Brief van Van der Louw aan Sibe Soutendijk, d.d. 3-8-1967, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief André van der Louw, inv.nr. 42-3.
- 4 Doeko Bosscher, 'De jaren 1946-1970', in: Maarten Brinkman, Madelon de Keizer en Maarten van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994), 157-237, aldaar 234.
- 5 Frans Becker en Gerrit Voerman, 'Behaalde resultaten zijn geen garantie voor toekomstig succes. Over de benarde positie van de sociaaldemocratie', in: Idem (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016), 7-35, aldaar 19-20.
- 6 André van der Louw, *De Rode Hoed en andere verhalen* (Schoorl 1992).
- 7 Bertus Boivin e.a., *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid. Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links* (Deventer 1978), 29-32, 95-97; R. Kroes, *New Left, Nieuw Links, New Left. Verzet, beweging, verandering in Amerika, Nederland, Engeland* (Alphen aan den Rijn 1975), 56.
- 8 Bijvoorbeeld: brief van Diekerhof aan Cammelbeeck, Lammers, Van der Louw en Pauka, d.d. 3-12-1967, IISG, Archief André van der Louw, inv.nr. 42-5; Brief van Voortman aan G. Muskens, d.d. 8-8-1968, IISG, Archief André van der Louw, inv.nr. 29-1.
- 9 Kenmerken van facties in een partij: bewust georganiseerd, hebben een zekere mate van discipline en cohesie, bestaan gedurende een langere periode, er is een kader, een communicatienetwerk, materiële (baantjes) of niet-materiële (prestige) hulpbronnen en continuïteit. Philip van Praag en Kees Brants (red.), *Driestromenland in één partij. Facties en fricties bij de kandidaatstelling in de Amsterdamse PvdA* (Amsterdam 1979), 16.
- 10 Van der Louw hield tot zijn verkiezing tot PvdA-bestuurslid in november 1967 een kaartenbak bij met contactgegevens van sympathisanten voor het versturen van informatiebrieven en uitnodigingen voor de bijeenkomsten van Nieuw Links. Rond die tijd noteerde hij sympathisant nummer 433, daarna droeg hij de administratie over aan Nieuw-Linkser Jaap van de Woord, die het op zijn beurt in 1969 weer overdroeg aan Jacques Balhan; IISG, Archief André van der Louw, inv.nr. 42-5. Boivin e.a.